

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ әдебиеті тарихының дәуірленуі туралы жазылған зерттеу еңбектері ел тәуелсіздігін алған уақыттан бастап жанаша бағытта дамып, әдебиет теориясының ғылыми қорына жаңа тұжырымды зерттеу еңбектері қосылды. Халықтың ауызша тараған фольклорлық шығармалардың түп негізін зерттеген еңбектер, ортақ түркі әдебиетіне қатысты зерттеулер, әдебиет тарихының кезеңдеріндегі ерекшеліктерді заманауи көзқараста бағамдап қайта қарастырған тың мазмұнды талдаулар дүниеге келді. Десек те, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуде бастау болған алдыңғы толқын ғалымдардың еңбектеріне де назар салып, мақаладағы ғылыми методологияны түсіну керек. Әдебиет тарихының қалыптасу кезеңдері туралы жазылған ғалымдардың мақалаларына талдау жасату арқылы зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдістерін магистранттарға өз еркімен меңгерулеріне ықпал етеді.

Әлемдік өркениет өз дамуының жаңа сатысына көтерілгенде қазақ әдебиетінің қандай орында тұрғанын білу үшін әдеби үрдістің даму жолына баға беру маңызды. Қазақ әдебиетінің дәуірлеу теориясы туралы алғашқы ой-тұжырым Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» айтылды. Кейіннен Мұхтар Әуезовтің, Қажым Жұмалиевтің, Бейсенбай Кежебаевтің, Алма Қыраубаеваның, Ханғали Сүйіншіәлиевтің, Мекемтас Мырзахметовтің, Немат Келімбетовтің және тағы басқа зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде халық тарихымен үндескен әдебиет тарихының дәуірлерге жіктелуі беріледі. Десек те, әдебиет тарихын дәуірлеу теориясының алғашқы тәжірибесі орыс әдебиеті тарихын дәуірлеу мен шетелдік әсіресе Еуропалық әдебиет тарихының дәуірленуі негізінде жасалған көркемдік әдістерді өз жүйесі ретінде алып отырды. Өлі де солай келеді. Бірақ әр халықтың өз тарихы мен өз әдебиетіне тән ерекшеліктері болады. Б.Кенжебаев: «Әдебиет тарихы халық тарихымен тығыз байланысты, соның бейнелі көрінісі, сүрлеуі: ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады. Демек, қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы азаматтық тарихы ізімен жасалуы тиіс» – дейді.

Әдебиет тарихын дәуірлерге жіктеу арқылы сол замандағы әдеби ағым мен бағыт, көркемдік әдіс, әдеби үрдістің дамуы мен жаңа тақырыптар мен идея, дәстүр мен жанашылдық мәселелері қарастырылады.

Әдеби процесс кезеңдері қай қоғамда да адамзат тарихы дамуымен байланысты. Әр қоғамдық даму кезеңінің әдебиетінде өз ерекшелігі мен жаңа әдеби бағыты болады. Соған байланысты әдебиеттің ежелгі дәуірі, орта ғасырдағы дамуы, және жаңа заманғы әдеби кезеңдері болады.

Алғашқы кезең – бұл архаикалық немесе арғы әдеби кезең деп аталады. Бұл кезең фольклорлық дәстүрдің ықпалының басым уақыты. Архаикалық кезеңде көркемдіктің мифопоэтикалық сана ерекшелігі басым болып келеді. Сондықтан да бұл кезең әдебиетінде әдеби сын да, көркемдік бағыттар да болмайды. Есесіне халықтық сананың әлемді танудағы алғашқы негіздері көркем сөз арқылы көрінеді. Бұл кезеңнің аяқталуы біздің заманымызға дейінгі бірінші мыңжылдық деп болжанады.

Екінші әдеби кезең қазақ әдебиеті тарихында түркілік дүниетаныммен байланысты орныққан. Ол түбі бір түркі жұрттарының әлемдік аренаға шығуы мен дүние жүзіне таралуымен байланысты. Егер орыс және шетел әдебиеті дәуірлеуінің теориясына қарасақ, олар өздерінің мифопоэтикалық кезеңдерінен кейінгі әдеби кезеңі ретінде Көне Грекия әдеби процесінен бастап 18 ғасырға дейінгі уақытты белгілейді. Бұл кезеңді олар риторикалық кезең немесе дәстүрлі канондық деп атайды. Себебі сөз шеберлері өз заманының қалыптасқан канондық, дәстүрлі, қалыптасқан форма негізінде ғана өз туындыларын дүниеге әкелген кезең болды. Бұл кезеңнің екінші бөлімі Қайта өрлеу дәуірімен ұласып, акын-жазушылардың жеке шығармашылықтарында стиль мен жанрлық түрлердің қалыптасуы пайда болды. Автордың «мені» басты орынға шығып жаңа әдеби дәуір басталды. Қазақ әдебиеті тарихының дәуірленуі Көне Түркі заманынан басталды десек, онда ортақ түркілік әдеби мұралардың зерттелуіне және талдауына назар аударуымыз керек. Бұл ойдың негізсіз емес кенін «Ежелгі әдебиетті зерттеу мәселелері» атты ұжымдық еңбек авторлары да атап өтеді. Зерттеуде: «Қазақ халқының қалыптасуына негіз болған ертедегі темір дәуіріндегі (б.з.д. VI-VIII ғ.ғ.) сак, ғұн, үйсін, қанлы, тайпалары, б.з. ертедегі орта ғасырлық мемлекеттер тұсындағы қарлұқ, оғыз, кимак тайпалары, дамыған орта ғасырлық мемлекеттер кезіндегі наймандар, керейттер, жалайырлар, қыпшақтар тарихы мыңдаған жылдарға созылғандығын назарға алсақ, қазақ әдебиетінің тарихы да бұрынғы кеңес кезіндегідей XV ғасырдан емес, одан арғы дәуірден-көне заманнан басталады. Сол себепті ұлттық әдебиеттің негізгі мәселелерінің бірі дәуірлеу болып табылады.» – деп төл әдебиетіміздің тарихи кезеңдеріне жаңаша қарауды, талдауды ұсынады. Олай болса, қазақ әдебиеті тарихының екінші кезеңі IV ғасырдағы бүгінгі Қазақ елі аумағында құрылған феодалдық мемлекеттің даму тарихымен байланысты деген орынды. Бұл тарихи кезең IV-XX ғасыр аралығын қамтыған үлкен аралық болып отыр. Қазақ әдебиеті тарихында бұл аралықты өз ішінде тағы да бірнеше кезеңдерге жіктейміз.

Соңғы үшінші кезеңде орыс және шетел әдебиеті тарихында ағартушылық және романтизм кезеңі деп жіктеледі. Бұл уақытта тарихи-әдеби сахнаға жеке – шығармашылық, көркем сана шығады. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуде қазақ ғалымдары зерттеулерінде негізгі із тарихи кезеңдермен байланысты қарастырылған.

А.Байтұрсынов Қазақ әдебиетін дәуірлерге бөлуде шығарманың жанрлық ерекшелігін басты ұстаным еткен. Мәселен, Хисса, хикаят, насихат, мінажат, мақтау, даттау, шығармаларды діндар дәуір әдебиетіне жатқызса, сындар дәуір әдебиетіне ұлы әңгіме (роман), ұзақ әңгіме (повесть), әңгіме деп жіктейді. Лирика түрлерін саф толғау, маркайыс толғау, налыс (мұңайыс) толғау, намыс-таныс толғау, сұқтаныс толғау, (даттау, каралау, наз) деп жіктеу, мазақ, мысқыл, қулық, сыкак, әзіл деп саралау, тартыс түрлерін әлектеніс, әуреленіс, азаптаныс деп саралап береді.

Хрестоматиялық оқу құралына Б.Кенжебаевтың «Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу», М.Жолдасбековтің «Орхон ескерткіштері туған дәуір, ондағы тарихи шындық» Х.Сүйіншәлиевтің «Диуани лұғат ат-түрік» – көне түркі поэзиясының тұңғыш жинағы», «Қорқыт ата кітабы» А.Қыраубаеваның «Түркі әдебиетіндегі нәзира дәстүрі», Ж.Аймауытов, М.Әуезов «Зар заман акындары», Б.Омарұлының «Шортанбай шығармашылығы: таным мен тағылым» Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы», Қ.Жұмалиевтің «Сөз өнеріндегі бет пен бағыт», М.Мырзахметовтың «Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселелері» З.Қабдоловтың «Аханның әдеби қисындары», З.Ахметовтың «Қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесі», Р.Нұрғалидың «Тарихи трагедия», Қ.Жүсіптің «Стиль және бейнелілік», Д.Ысқақұлының «Әдебиет тарихын зерттеудің өзекті мәселелері» деген зерттеулері кірді. Аталған ғылыми талдаулар магистранттың әдебиет тарихы мен теориясының қалыптасу және даму сатыларын анықтауда ғылыми пайым жасауға үйрену күзiреттiлiктерiн дамытады.